

Світлій пам'яті
Ярослава Івановича Мовчана
(11.08.1957 – 18.09.2017)

Восени 2017 року несподівано пішов з життя видатний учений, справжній патріот України, активний громадський діяч, учасник ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС Ярослав Іванович Мовчан – завідувач лабораторією екобезпеки Національного авіаційного університету, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2005 р.), доктор біологічних наук, професор.

Ярослав Іванович широко відомий в екологічній науці не лише в Україні, але й далеко за її межами. Його творча та громадська діяльність відрізнялася багатогранністю й різноманітністю. За свій недовгий вік він проявив себе як яскраво обдарований самобутній учений-дослідник, талановитий організатор, прекрасний педагог і видатний громадський діяч. У якій би сфері діяльності Ярослав Іванович не працював, він завжди міг сказати нове слово, відкрити несподівані горизонти та запропонувати неординарні шляхи

© Д.В. ДУБИНА, А.Г. БЕЗУСЬКО, Л.Г. БЕЗУСЬКО, Л.П. ВАКАРЕНКО, А.М. ОЛЕШКО, 2018

розв'язання проблемних питань. Швидкоплинний час ще більше посилює пекучий біль від усвідомлення незворотності втрат дуже багатьох започаткованих ним але, на жаль, не завершених завдань.

Ярослав Іванович палко любив Україну. Любов до неї, біль за її рани і одночасно гордість за молоду державу проростали пристрасними рядками в багатьох його неперевершених політико-екологічних публіцистичних працях. Його улюблений вислів "Людський світ недосконалий, але ми можемо зробити його кращим! Життя – цікаве і дає нам фантастичні можливості!" був також неодмінним життєвим кредо ученого.

Він дуже любив свою малу Батьківщину – Східну Галичину, її працюючих та щирих людей, багату і мальовничу природу, де народився, виріс і зробив перші кроки на творчій та громадській ниві. У 1979 році Я.І. Мовчан з відзнакою закінчив біологічний факультет Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича за спеціальністю "біологія" та додатково – "соціологія". Саме вони визначили подальший життєвий та творчий шлях відомого вченого – лідера, успішного пропагандиста й керівника.

Трудову діяльність Я.І. Мовчан розпочав учителем середньої школи на Київщині. Початок наукової роботи пов'язаний з Інститутом ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, де він навчався в аспірантурі. Його науковим керівником був колишній випускник Чернівецького університету академік НАН України, відомий вчений, неперевершений до цього часу знавець походження та розвитку генетичних комплексів лісової рослинності Юрій Романович Шеляг-Сосонко.

У 1983 році Ярослав Іванович захистив кандидатську дисертацію на тему "Аналіз стійкості степових фітоценозів у зв'язку із їх структурою". В ній уперше було розглянуто екобіоморфні аспекти стабільності степових фітоценозів, показано

приуроченість екобіоморф до умов середовища та з'ясовано особливості змін екобіоморфічного складу і будови фітоценозів в ході сукцесій. Автором також уперше було встановлено, що виявлені трансформації мають адаптивний характер і здійснюються шляхом відбору ценопопуляцій. З'ясовано механізми стабілізації степових фітоценозів та висвітлені питання еволюції надорганізмних систем. У 2009 році Ярослав Іванович успішно захистив докторську дисертацію під назвою "Збереження біотичного різноманіття (методологія, теорія, практика)". Її метою було наукове обґрунтування системи заходів щодо збереження біорізноманіття як однієї з фундаментальних передумов переходу України до екологічно збалансованого розвитку.

Робота була новаторською, присвяченою актуальним питанням збереження біорізноманіття як системного комплексу всіх рівнів організації в їхній єдності із середовищем існування, який є основою для еколого-еволюційної адаптації біосистем, що забезпечує їхню стійкість. Новизна роботи полягала в обґрунтуванні, побудові та апробації об'єктово-функційної евристичної матриці як інструменту дослідження, в аналізі проблеми зв'язків, індикаторів структур екосистем та їхніх компонентів у контексті біорізноманіття, а також в обґрунтуванні теоретичних положень моделі щодо базових наукових засад його збереження. Проведено системне дослідження закономірностей стану біотичних компонентів довкілля як ресурсів, тенденцій їхніх змін у зв'язку із соціальним контекстом та розвитком держави, обґрунтовано концептуальну схему та функційність екомережі у стратегії збереження біорізноманіття, запропоновано алгоритм першочергових кроків щодо збереження біорізноманіття, структуру і зміст матеріалів еколого-економічного програмування та його правового супроводження. Результати дослідження пов'язані з конкретними управлінськими рішеннями та діями, що дають можливість впровадити елементи невиснажного природокористування, забезпечити створення заповідних об'єктів, виконати конкретні природоохоронні проекти, що мають також інформаційне, освітнє та інституційне значення. Цими успішними й актуальними дослідженнями був закладений потужний фундамент для наступних фундаментальних і прикладних наукових завдань: методології та теорії біології (геоботаніки);

структурно-функційної організації та еволюції біо- та екосистем; моніторингу та оцінки стану природного довкілля; екологічно збалансованого розвитку, екополітики, екобезпеки, збереження біорізноманіття, змін клімату, охорони морського довкілля; невиснажливого природокористування; розвитку альтернативної енергетики; формування екомережі; суспільних екологічних інновацій.

Ярослав Іванович протягом усього, на жаль, короткого творчого життя, досліджував біорізноманіття як фундаментальний прояв і властивість живої природи. В його численних наукових працях розвинутий логіко-методологічний апарат, системне бачення екології, експериментальна верифікація результатів, теоретичне узагальнення і наступне застосування отриманих результатів у суспільній практиці через правові, регуляторні акти та польові пілотні проекти. Базуючись на розумінні біорізноманіття як системно-організованого комплексу Ярослав Іванович встановив, що цілісність цього комплексу досягається за рахунок повноцінного складу угруповань, а існування його протягом невизначено тривалих проміжків часу – шляхом підтримання стохастичним чином інваріантності структур, елементами яких виступають популяції живих організмів та їхні системи. Він довів, що власне це й забезпечує адаптивність, стійкість та еволюцію живого як складного комплексу систем різного рівня організації шляхом формування біогеохімічних циклів, виконання гео- та екосистемних функцій з перенесення речовини, енергії та інформації в геологічній шкалі часу.

Основним результатом наукової і науково-організаторської діяльності Ярослава Івановича в галузі дослідження біорізноманіття було розроблення і впровадження парадигми його охорони як збереження екофонду – ієрархічної системи біоти, що охоплює гено-, демо-, ценоекосистеми та біомів у їхній єдності з довкіллям, та системи заходів щодо її впровадження у вигляді нормативно-правових і організаційних кроків. Найбільш прагматичним і економічно доцільним шляхом розв'язання проблеми збереження біорізноманіття є створення екомережі. Її теоретичні, методичні, практичні і правові засади також уперше в Україні розробив Я.І. Мовчан.

Роботи вченого отримали широке втілення в природоохоронній практиці. Були започатковані державні екологічні програми, створені передумови

для впровадження екосистемного підходу та економізації природоохоронної діяльності щодо збереження біорізноманіття в контексті збалансованого розвитку, впроваджено в сферу збереження та використання біорізноманіття, чим здійснено суттєві кроки щодо входження України у світовий правовий простір.

За матеріалами наукових досліджень Ярослав Іванович Мовчан опублікував самостійно та у співавторстві понад 200 наукових робіт, у тому числі 13 монографій. Серед них стали хрестоматійними "Методологія геоботаніки" (1991), "Фитоіндикация в дистанционных исследованиях" (1993), а також найзначніші його роботи останніх років – "Екомережа степової зони України" (2013) та "Раритетний фітоценофонд Лісостепу України в аспекті формування екомережі" (2018).

Ярослав Іванович своїми численними науково-популярними працями зробив також великий внесок у справу пропаганди екологічних знань, спрямованої на підвищення екологічної культури населення та виховання патріотизму, зокрема, серед учнівської і студентської молоді. Він був організатором і активним дописувачем багатьох науково-популярних видань ("Ойкумена", "Екологічний вісник", "Світ у долонях" та ін.). За період його наукової та громадської діяльності та найактивнішої участі було видано 43 номери екологічного бюлетеня в кольорі "Жива Україна", особливістю якого була незаангажована миттєва реакція на проблемні екологічні питання, висвітлення значущих подій та досягнень в галузі збереження й охорони природних багатств України. Це прекрасно ілюстроване видання користувалося успіхом серед читачів не лише в Україні, а й за кордоном, було своєрідною "візитівкою" для ознайомлення з багатогранною красою і своєрідністю природи нашої держави.

Багато сил і енергії Ярослав Іванович Мовчан віддав державній службі, зокрема у сфері охорони природи, виконуючи обов'язки заступника Міністра охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, начальника департаменту, начальника управління Мінекоресурсів і директора департаменту Мінприроди України. Його фахова компетентність і управлінський хист сприяли формуванню стратегії національної екологічної політики та розвитку її нормативно-правового забезпечення.

Ярослав Іванович виступив ініціатором прийняття Верховною Радою України законів "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки"; "Про екологічну мережу України"; "Про Червону книгу України". Він проявив надзвичайну активність і був ініціатором приєднання України до багатьох міжнародних конвенцій у справі охорони та збереження біорізноманіття.

Ярослав Іванович багато зробив для підняття рівня екологічних досліджень в Україні до міжнародних стандартів, був активним учасником розроблення Стратегічного плану дій щодо відновлення і захисту Чорного моря, Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського та Чорного морів на 2001–2010 рр., а також Протоколу Бухарестської конвенції про захист біологічного та ландшафтного різноманіття Чорного моря та його ратифікації Україною (2006). Особливу роль відіграв Ярослав Іванович як представник інтересів України у міжнародній політиці в сфері охорони природи та природокористування. Він був членом Комітету "Здоров'я та довкілля" Європейського бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я та Комітету екологічної політики Європейської економічної комісії ООН, Ради Глобальної екологічної фундації; заступником голови Комітету екологічної політики Європейської економічної комісії ООН; представником України в Постійному комітеті Бернської конвенції Ради Європи і Комісії з питань захисту Чорного моря від забруднення.

Ярослав Іванович відомий також як організатор і керівник міжнародних екологічних програм в Україні. Він був Національним координатором Міжнародної екологічної програми з проблем довкілля Чорного моря; співголовою конференції сторін-підписантів Угоди про збереження водно-болотних птахів Афро-Євразійського ареалу; учасником підготовки міжнародного Стратегічного плану дій щодо відновлення та охорони Чорного моря; головою групи екологічних радників Програми IUCN (МСОП) для країн Центральної і Східної Європи; членом комісії МСОП з освіти та комунікацій і Бюро Допоміжного органу Конвенції з біорізноманіття з наукових та технологічних питань; ініціатором проведення Міністерської Конференції "Довкілля для Європи" в Україні (Женева–Оргус–Київ), співініціатором і співрозробником "Карпатської конвенції".

Важко переоцінити роль Ярослава Івановича в створенні мережі об'єктів природно-заповідного фонду в Україні. Він брав безпосередню участь в організації 25 таких об'єктів. Серед них Дунайський та Чорноморський біосферні заповідники, природні заповідники "Опукський", "Казантипський", "Торгани" та "Єланецький степ", а також мережа національних природних і регіональних ландшафтних парків, заказників та пам'яток природи. Внаслідок діяльності вченого було суттєво збільшено площу природно-заповідного фонду України (понад 3 млн га). У справі розбудови природно-заповідного фонду особливо проявилися його стратегічні риси справжнього борця за свої переконання. Завдяки цим якостям стала відомою серед міжнародної екологічної спільноти проблема будівництва гідроакумуючої станції на р. Південний Буг (Миколаївська обл.) та необхідність збереження історичних пам'яток природи часів козацької доби в регіоні Гранітного Побужжя. Численні публікації, активна участь у багатьох зібраннях з громадськістю і опонентами є яскравою сторінкою особистості цього видатного діяча і прикладом, що лише той хто бореться – перемагає. Національний екологічний центр України за часи його керівництва назавжди уславив себе багатьма високими ділами і справами, непересічного значення для розбудови екополітики в Україні.

Яскравими кольорами у портреті Ярослава Івановича виступають його досягнення у справі підготовки студентської молоді. У 1998 році було укладено Угоду про співпрацю між Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України і Національним університетом "Кієво-Могилянська академія", підписану від Міністерства саме заступником Міністра Я.І. Мовчаном, а від університету – Президентом академії В.С. Брюховецьким. Ярослав Іванович читав лекції студентам кафедр біології та екології, радо зустрічався з ними на засіданнях Студентського біологічного товариства. За його підтримки у 2005 році у Кієво-Могилянській академії було відкрито Центр збереження біорізноманіття. З 2007 року Я.І. Мовчан обіймав посаду завідувача лабораторії екобезпеки ННЦ "Екобіобезпека" Національного

авіаційного університету, та професора кафедри екології Інституту екобезпеки цього ж університету. Він підготував великий колектив спеціалістів та магістрів-екологів, частина з яких вже захистила або готує кандидатські дисертації. Саме в цій установі Ярослав Іванович започаткував та успішно розвивав багато новітніх наукових напрямів. Серед них на особливу увагу заслуговують теоретичні наукові напрями – еволюція біо- та екосистем в аспекті збереження біорізноманіття; засади екологічно збалансованого розвитку та екологічної політики України, та прикладні – зменшення впливу транспорту на якість повітря; моніторинг і оцінка стану довкілля за допомогою дронів та шляхи збільшення в Україні джерел вітрової та сонячної енергії. Володіючи великим умінням захопити своїми ідеями і об'єднати спеціалістів різних напрямів, невичерпною енергією і талантом ученого-лідера, Ярослав Іванович постійно підтримував усіх, хто прагнув зробити свій особистий внесок у науку.

Його природний талант дослідника, широка багатогранна ерудиція, глобальність мислення були і залишаться школою життя і плідної праці для колег і учнів, які продовжують і розвивають наукові ідеї вченого. Велике коло інтересів, феноменальна наукова інтуїція, лекторська майстерність, непересічні педагогічні здібності та успішність керівника завжди приваблювали всіх, хто працював і спілкувався з Ярославом Івановичем. Це особливо стосувалося широкого загону молоді, що виросла на його ідеях і тепер буде продовжувати справу Вчителя, розвивати та примножувати його наукову спадщину на благо України.

За наукові й громадські досягнення Я.І. Мовчан відзначений багатьма вітчизняними та міжнародними нагородами.

Світла пам'ять про Ярослава Івановича Мовчана – визначного вченого, видатного природоохоронця, чуйного, душевного й доброго товариша, принципового, вимогливого та доброзичливого вчителя, патріота України й активного борця за її свободу та незалежність, назавжди залишиться в наших серцях.

*Д.В. ДУБИНА, А.Г. БЕЗУСЬКО, Л.Г. БЕЗУСЬКО,
Л.П. ВАКАРЕНКО, А.М. ОЛЕШКО*